

**O‘LIMNI TASVIRLASH SAN’ATI: BADIY
TANATALOGIYANING TARAQQIYOTI HAQIDA**

Tursunboyeva Shohzoda Kenjaboyqizi,

Guliston davlat universiteti,

Mustaqil izlanuvchi,

tursunboyevashahzoda98@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada tanatologiyaning fan sifatida shakllanish jarayoni, uning tarixiy bosqichlari va ilmiy manbalari haqida so‘z yuritiladi. Avvalo, tanatologiyaning tibbiyot, falsafa va sotsiologiya sohalarida yuzaga kelishi, keyinchalik madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik doirasida kengayishi tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘lim mavzusiga oid qadimiy diniy matnlar, falsafiy risolalar hamda badiiy asarlar tanatologik tadqiqotlar uchun asosiy manbalar sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqola adabiyotshunoslikda tanatologiya masalalarining ahamiyatini ko‘rsatib, uning zamonaviy tadqiqotlarda tutgan o‘rnini belgilashga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: tanatologiya, fan sifatida shakllanish, o‘lim konsepsiyasi, falsafiy manbalar, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik.

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс формирования танатологии как науки, её исторические этапы и научные источники. В частности, анализируется зарождение танатологии в медицине, философии и социологии, а также её последующее расширение в сферу культурологии и литературоведения. Кроме того, древние религиозные тексты, философские трактаты и художественные произведения рассматриваются как основные источники для танатологических исследований. Статья направлена на выявление значения вопросов танатологии в литературоведении и определение её места в современных исследованиях.

Ключевые слова: танатология, формирование науки, концепция смерти, философские источники, религиозные тексты, художественная литература, литературоведение.

Abstract

This article examines the process of the formation of thanatology as a scientific discipline, its historical stages, and scholarly sources. The study analyzes the emergence of thanatology within medicine, philosophy, and sociology, as well as its later expansion into the fields of cultural studies and literary criticism. In addition, ancient religious texts, philosophical treatises, and literary works are considered as primary sources for thanatological research. The article emphasizes the significance of thanatology in literary studies and highlights its role in contemporary research.

Keywords: thanatology, scientific formation, concept of death, philosophical sources, religious texts, literary works, literary studies.

Inson mavjudligining ajralmas qismlaridan bo'lgan hayot, o'lim va barhayotlik fenomenlarini tushunishga va mantiqan izohlashga intilish kishilik dunyosi tarixida turli soha vakillarini bu xususida izlanish hamda fikr bildirishga undaydi. Qanchalik og'riqli va tan olish qiyin bo'lmasin inson tug'ilgan zahoti, boshqa tiriklik vakillari kabi, albatta, o'limga mahkumdir. Adabiyot va san'at sohasi esa mavjudlik va inson hayotining asosiy masalalarini badiiy aks ettirish bilan shug'ullanadi, bu borada hayot va o'limning o'zaro bog'liqligi, o'lmaslikning real yoki obrazli ifodasiga qadimdan e'tibor qaratib, uning turli shakllarini bayon etib kelgan san'at asarlari buning isbotidir.

Ijodkorning badiiy va san'atkorona ilhomi natijasi bo'lgan asardagi o'lim jarayoni, qolaversa, undan keyingi voqealar, narigi dunyo bilan bog'liq ajdodlar tajribasining turli shakllarining eng tiniq ifodasi san'at va adabiyotda mujassam.

Zero o'lim jarayonini boshidan kechirganlar qayta tirilib, bu haqida aniq ilmiy dalillar bilan hikoya qilib bera olmaganlariga ko'ra, buni ifodalash insonning ijodkorona ilhomi natijasida shakllangan ajdodlar tajribasiga bog'liq bo'lib qoladi.

Barcha zamonlarda ham hayot falsafasi, o'lim yoki barhayotlikka tez-tez murojaat qilishganiga qaramay, hech qachon bu mavzular so'nggi ikki asrdagidek dolzarb bo'lmagan edi. Sababi "jamiyatning insonparvarlashuvi, shaxs va uning mavjudligiga e'tiborning ortishi hayot, o'lim va barhayotlik masalalarini muhokama qilish uchun qulay sharoit yaratmoqda"¹. Chunki, inson ongi tinimsiz rivojlanib borishiga qaramay, yer yuzida hamon texnogen yoki tabiiy ofatlar, urushlar, qirg'in yoki terrorlar davom etayotgani, qolaversa globallashtirish jarayonida hayot ma'nosini yo'qotgan, ekzistensial inqirozga uchrayotgan bugungi zamonaviy kishi hayot-o'lim bog'liqligini qabul qilish bilan bir qatorda o'lmaslikka bo'lgan qiziqishini ham inkor qila olmayapti. Shunday sharoitda badiiy adabiyotga murojaat qilish, ayniqsa zamonaviy jamiyatdagi tanglik yoki ijtimoiy inqiroz taranglashgan vaziyatda yaratilgan asarlarni o'rganish ayni muddaodir deyiladi bu mavzudagi tadqiqotlarda. Zero, jamiyatning demokratlashuvi, ijodkor ongining yangi ufqlar, o'zga adabiyotlar bilan tanishuvi bu mavzularni faqat xoslar doirasidan chiqarib har bir inson fikr qilishi muhim bo'lgan masalaga aylantirmoqda.

Jahonda inson hayotidagi o'lim hodisasini har jihatdan tahlil qiluvchi tanatologiya deb atalgan maxsus soha allaqachon paydo bo'lib, o'zining tadqiqot an'analari, terminologik apparatiga ega bo'lgan, shuningdek, uning badiiy adabiyot bilan kesishgan nuqtasida alohida soha yo'nalishi – badiiy tanatologiya (adabiyotshunoslik tanatologiyasi) shakllanib ulgurgan bo'lsa-da, milliy

¹ Е. Н. Шовина. Осмысление представлений о бессмертии в русской религиозной философии конца XIX века : Ф.М. Достоевский, В.С. Соловьев, Л.Н. Толстой : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук : специальность 09.00.03 ; Мурман. гос. техн. ун-т. – Мурманск, 2007. -22 с..

adabiyotimizda ham so‘nggi davrlarda hayot va o‘lim masalalari, qolaversa, barhayotlikning badiiy ifodalanishi bilan bog‘liq katta hajmdagi manba yig‘ilib qolganiga qaramay, uni tizimlashtirib, doimiy masala va o‘rganilish sohasi sifatida ko‘rsatadigan ish amalga oshirilmagan. Atama kelib chiqishi yunon mifologiyasidagi “Tanatos” o‘lim ma’budi nomiga bog‘liq. Dastlab tanatosni mifologiya, psixologiya va badiiy san’atga doir asarlarda qo‘llay boshlashgan.

Hayot ma’nosi, o‘lim tabiati va abadiylik mavzulari qadimdan falsafiy diskursda markaziy o‘rinlarni egallab kelgan. Konfutsiy, Lao Tsi, Sokrat, Platon, Aristotel, Epikur, Ibn Sino kabi antik va o‘rta asr faylasuflari hayot va uning ma’nosi, o‘lim mohiyati, abadiy hayotga erishish mumkin yoki emasligi haqida fikrlarini bayon qilishgan bo‘lsa, M.Monten, F.Bekon, R.Dekart, Gegel, F.Nitsshe, Z.Freyd, M.Xaydegger, A.Kamyu, J.P.Sartr, V.M.Blansho, A.Shopengauer kabi nisbatan yangi davrning zamonaviy faylasuflari bu masalalarga skeptitsizm (shubha qilish, savol qo‘yish, mavjud bilim, e’tiqodlarga tanqidiy qarash) bilan yondashishgan.

Tabiiy fanlarning klassik qarashlari va biologik qonuniyatlarga ko‘ra o‘lim – biologik evolyutsiyaning muhim hodisasi bo‘lib, tirik organizm hayotining yakuniy bosqichi, hayot faoliyatining muqarrar barham topishi hisoblanadi. Tanatologiya fanining dastlabki o‘rganish obyekti o‘lim va o‘lim oldi jarayonlari, o‘lim bilan bog‘liq morfologik o‘zgarishlarni tibbiy-ilmiy jihatdan o‘rganish bo‘lgan. F.K. Bisha, K.Bernard, R.Virxov, I.I.Mechnikov, G.V. Shor asarlarida tanatologiya tibbiy fan sifatida namoyon bo‘lgan. Ushbu fan paydo bo‘lganidan so‘ng bir qator asarlarda falsafiy, ekzistensial va ijtimoiy-madaniy jihatdan yoritila boshlagach, darhol turli soha mutaxassislarining diqqat markaziga tushgan². Tanatologiya mustaqil fan sohasi bo‘lib shakllanish bosqichi yigirmanchi

² Ю. А. Кулаковский «Смерть и бессмертие в представлениях древних греков», 1899. К. Клемен «Жизнь мертвых в религиях человечества», 1920)

asrning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda gumanitar tanatologiya nazariyasiga asos bo'la oladigan asarlar birmuncha jadal yozila boshlagan. Shulardan asosiylari F.Ariesning "O'lim qarshisida odam" – umumiy Yevropa madaniyatida o'limni idrok etish va tajribalar rivojlanishi haqida tadqiq qilgan bo'lsa, X.Nibbrig "O'lim estetikasi"(1989) nomli tadqiqotida aynan tasviriy san'at va haykaltaroshlikdagi o'limni tasvirlash tamoyillarini o'rganishni maqsad qilgan edi.

Tanatologiyaning integrativ fanga aylanib borishi tabiiy holat edi, chunki o'lim jarayoni shu qadar sirli va murakkabki, uni o'rganishda tabiiy fanlar uchun mutlaq ustuvorlik yo'q deb hisoblaydi badiiy adabiyotda tanatologik motivlar haqida yaxlit va tizimli tadqiqotlar olib borgan rus olimi R. Krasilnikov³. Uning ta'riflashicha, tanatologiya o'lim fenomenini umummadaniy tajriba sifatida anglashga oid ilm-fan hamda shu fanning obyekti, buni gumanitar tanatologiya deb ixtisoslashtirish mumkin. Olim irratsional, surreal xarakterdagi muammolar bilan shug'ullanadigan gumanitar fanlarda o'lim muammosi doim borliqni ontologik aks ettirishning (ya'ni mavjudlikning tub mohiyati va tuzilmasining inson ongida ilmiy-tushunchaviy ifodalashning) asosiy unsurlaridan biri bo'lib kelgan va keyinchalik, falsafiy, antropologik, tarixiy va filologik tadqiqotlar doirasida yoritila boshlaganini ta'kidlagan. Shuning uchun ham tanatologiya gumanitar fan sifatida o'zining murakkab muammo va keng o'rganish obyektlariga, xususan, o'lim shakllari va ularning mohiyati, turli davrlar, mamlakatlar, estetik va falsafiy tizimlar madaniyati va urf-odatlarida o'limning tasvirlanish usullari ega bo'ldi.

Shunday qilib, adabiyotshunoslik tanatologiyasi yoki badiiy tanatologiya kabi maxsus soha yo'nalishi paydo bo'ldiki, u butun jahon adabiyotida va uning alohida turlarida (milliy adabiyot yoki individual-yozuvchi ijodi, ma'lum davrlar

---

³ Красильников Р. Л. Танатологические мотивы в художественной литературе: дис. доктор филологических наук: –М.: 2011, –Б. 6

adabiyoti, oqim va yo‘nalishlar va hokazo) o‘limni anglash tajribasini o‘rganishni maqsad qilgan. Badiiy tanatologiya istilohini qo‘llanganda, badiiy matnda o‘lim hodisasi haqidagi estetik, axloqiy, falsafiy, ijtimoiy tarixiy g‘oyalarni o‘zida mujassam etgan adabiy mazmun elementlari — tasvir, motiv, syujet, makon, personaj va boshqalarning dinamik tizimini tushunish o‘rinlidir⁴, — deb hisoblaydi rus olimi A.Yashina.

Rus adabiyotshunosligida inson hayoti, o‘lim va u bilan bog‘liq adabiy tajribani o‘rganishda amalga oshirilgan ishlar muhim nomlar bilan bog‘liq, masalan, M. Baxtin, V.Kazak, Y. Lotman, V. Toporov, A.Xanzen-Leve va boshqalar⁵. Jumladan, M.Baxtin o‘limni asosan narratsiya (bayon) turlariga ko‘ra tahlil qiladi va o‘limni “ichkaridan” hamda “tashqaridan” hikoya qilish kabi turlarini ajratadi. Y.Lotman o‘lim motivini madaniyat tarixida belgi tizimlari shakllanishiga hissa qoshgan asosiy element sifatida tan oladi. Tanatologik sohada olib borilgan tizimli yaxlit asarlar haqida gap ketganda, ilk navbatda A.Xanzen-Levening tadqiqotlari, xususan “Tanatopoetika” asari keltiriladi. Tekstologiyada tanatologik motivlar bo‘yicha keng qamrovli va kompleks tadqiqot esa R. Krasilnikov tomonidan ishlab chiqilgan⁶.

⁴ А.А. Яшина. Художественная танатология Н.А. Некрасова автореферат дис. кандидата филологических наук): (Место защиты Моск. пед. гос. ун-т Москва, 2017-23 с

⁵ Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Худож. лит., 1975. - 504 с. Бахтин М.М. Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000. 336 с. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XIX века). - СПб.: Искусство-СПБ, 1999. - 415 с. Лотман Ю.М. Семиосфера. - СПб.: Искусство-СПБ, 2000. - 704 с. Лотман Ю.М. Смерть как проблема сюжета // Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа. - М.: Гнозис, 1994. - С. 417-430. Hansen-Löve A. A. Mandel'shtam's Thanatopoetics // Readings in Russian Modernism: To honor Vladimir Fedorovich Markov. М.: Nauka, 1993. Р. 121–122. Бабаянц А. Несколько замечаний о категории смерти в литературе // Начало: сб. ст. Вып 5. М.: ИМЛИ РАН, 2002. С. 52–64. Топоров 1998 — Топоров, В. Н. Странный Тургенев (Четыре главы). М.: РГГУ, 1998. 188 с. Казак 2002 — Казак, В. Смерть в творчестве Пушкина // Новый журнал (Нью-Йорк). 2002. Кн. 228. С. 259-279. Камю 2001 — Камю, А. Миф о Сизифе. Падение. СПб.; : Азбукаклассика, 2001. 256 с.

⁶ Красильников Р. Л. Танатологические мотивы в художественной литературе: дис. доктор филологических наук: —М.: 2011

Aynan bir yozuvchi ijodidagi tanatologiya ko‘lamini tizimli ravishda tahlil qilishda O.G.Postnovning Pushkin she‘riyatidagi tanatologik motivlarni semantik tahlil qilish bo‘yicha⁷ hamda Y.Semikinaning Tolstoy tanatosini yaxlit g‘oyaviy-mavzuli badiiy tizim sifatida tahlil qilish maqsadida qilgan “L.N.Tolstoyning 1850-1880-yillardagi badiiy tanatologiyasi: obrazlar va motivlar” nomli ishlari adabiyotshunoslik tanatologiyasida chuqur va izchil tadqiqotlar sifatida tan olingan⁸. Shuningdek, rus adabiyotshunosligida juda ko‘plab ijodkorlar, jumladan, M.Turgenev, M.Dostoyevskiy, A.Sovolyev, A.Nekrasov, Y.Nabokov, A.Fet kabi mualliflar badiiyatidagi tanatologik masalalar tadqiq etilgan,.

Mamlakatimizda esa hayot va o‘lim masalalari, qolaversa barhayotlik fenomenining ba’zi jihatlari juda kam sonli tadqiqotlarda uchraydi, xususan, R.Xudoyberganovning “O‘lim va barhayotlik to‘g‘risida ilmiy va diniy g‘oyalarning falsafiy tahlili”⁹ mavzusida falsafa fanlari bo‘yicha nomzodlik ishi mavjud, o‘lim konseptini ingliz va o‘zbek tillarida lingvokulturologik tadqiq qilishni esa D.Karimova shu mavzuda monografiyasida yoritgan¹⁰. XX asrning katta nasriy asarlarida hayot va o‘limning badiiy talqini bo‘yicha X.Hamroqulovanning monografiyasini bu mavzudagi izchil va chuqur tadqiqot deyish mumkin¹¹. Yuqoridagi falsafa, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid ishlar orqali o‘zbek ilmiy doiralarida ham tanatologiya sohasi mavjudligi, u interdisiplinar, ya’ni kompleks yondashuvga asoslangan tarmoqlararo tadqiqot yo‘nalishi ekanligi haqida ayrim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

⁷ Постнов О.Г. Пушкин и смерть: Опыт семантического анализа. -Новосибирск: Изд-во СО РАН. Научно-изд. центр ОИГГМ, 2000. - 198 с.

⁸ Семикина Ю.Г. Художественная танатология в творчестве Л.Н. Толстого 1850-1880-х гг.: Образы и мотивы: дисс. канд. филол. наук. - Волгоград, 2002. -180 с.

⁹ Xudoyberganov R. O‘lim va barhayotlik to‘g‘risida ilmiy va diniy g‘oyalarning falsafiy tahlili. Fals.fan. nom...diss. – T.: 2010. 158-b.

¹⁰ Karimova D. Ingliz va o‘zbek tillarida “O‘lim konseptining lingvokulturologik tadqiqi”. Andijon. 2024.

¹¹ Xamroqulova X. XX asr o‘zbek adabiyotida hayot va o‘lim muammosining badiiy talqini. Monografiya. – Toshkent.: “Innovatsion-ziyo”, 2020, 200-b

Bundan tashqari turli dissertatsiya, monografiya va maqolalarda asosiy muammoga yondosh ravishda hayot va o'lim, barhayotlik istagining kelib chiqishi, badiiy tasnifi haqida ayrim fikrlar berilgan bo'lsa-da, bu fenomenlar yaxlit holda tadqiq qilingan ish o'zbek adabiyotshunosligida mavjud emas.

Umuman olganda o'lim hamisha insoniyat aqli qabul qilishni istamagan, lekin ong ostida doim kuchli qo'rquv bilan saqlanib turadigan kechinma va iztiroblarni mujassam etadigan sirli hodisa ekan, bunday hodisalarni aks ettirish uchun badiiy adabiyot va san'at eng maqbul ifoda vositasi hisoblanadi. Chunki ijodkor shaxs atrofida materiya sifatida mavjud aniq borliqni boricha qabul qila olmaydigan uni tasavvurida qayta ishlaydigan, bu borliqdagi har qanday detal va obraz, voqealarni timsollar vositasida badiiy rekonstruksiya qiladigan, hayot mazmuni, umr jarayoni kechishi va yakun topishini ko'rsatib bera oladigan, buni atrofda qilarga ham o'zgacha uslubda tushuntirib bera oladigan soha vakilidir. Shuning uchun ham adabiyot va san'atning o'lmas mavzulari hayot va o'lim, uning badiiy asarda ifodalashning nazariy asoslarini o'rganish esa adabiyotshunoslikning doimiy masalalaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. А.А. Яшина. Художественная танатология Н.А. Некрасова автореферат дис. кандидата филологических наук): (Место защиты Моск. пед. гос. ун-т Москва, 2017-23 с
2. Karimova D. Ingliz va o'zbek tillarida "O'lim konseptining lingvokulturologik tadqiqi". Andijon. 2024.
3. Xamroqulova X. XX asr o'zbek adabiyotida hayot va o'lim muammosining badiiy talqini. Monografiya. – Toshkent.: "Innovatsion-ziyo", 2020, 200-b

4. Xudoyberganov R. O'lim va barhayotlik to'g'risida ilmiy va diniy g'oyalarning falsafiy tahlili. Fals.fan. nom...diss. – T.: 2010. 158-b.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М.: Худож. лит., 1975. - 504 с.
6. Е. Н. Шовина. Осмысление представлений о бессмертии в русской религиозной философии конца XIX века : Ф.М. Достоевский, В.С. Соловьев, Л.Н. Толстой : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук : специальность 09.00.03 ; Мурман. гос. техн. ун-т. – Мурманск, 2007. -22 с..
7. Красильников Р. Л. Танатологические мотивы в художественной литературе: дис. доктор филологических наук: —М.: 2011,
8. Семикина Ю.Г. Художественная танатология в творчестве Л.Н. Толстого 1850-1880-х гг.: Образы и мотивы: дисс. канд. филол. наук. - Волгоград, 2002. -180 с.